

ESIPUHE: PUHUTUN KIELEN TUTKIMUKSEN TRADITIOITA RUSISTIIKASSA

Kielentutkimuksessa on perinteisesti ollut kaksi päämetodologiaa. Lingvisti voi perustaa johdopäätöksensä kielestä ja sen rakenteesta joko äidinkieli(s)t(en) kielitajuun (karkeasti ajatellen *langue, competence* -kuvaustaso) tai kielelliseen tuotokseen (*parole, uusus*). Näiden rinnalle on noussut kielenkäyttötilanteiden tutkimus (*language in vivo*), jossa huomiota kiinnitetään kielenaineksen ohella myös puhujien rooleihin ja keskustelun rakentumisen pelisääntöihin. Puhuttua kieltä ei yleensä noteerata *langue*-lähestymistavassa. Jos se noteerataan, siitä mainitaan erikseen. Näin tehdään muun muassa Isossa suomen kieliopissa, jonka laatijat ovat halunneet kuvata jossakin määrin myös suullisen kielenkäytön piirteitä riippumatta siitä mitä mieltä äidinkielliset ovat niiden oikeellisuudesta. Se että tästä asiasta mainitaan erikseen, on tarpeellista, koska perinteisesti suullisen kielenkäytön käytänteet eivät ole näkyneet eri kielten peruskielipeissa.

Kuten yllä esitetty lyhyt johdanto osoittaa, kielen primaarin olomuodon – suullisen kommunikaation – asema on kielentutkimuksessa ongelmallinen. Se on tietynlaista epäkieltä, joka sotkee kauniit rakennepuut ja muut selkeät käsitykset kielestä. Tämän vuoksi kielialueilla, joilla lingvistit ovat tutkineet omia kieliään, puhutun kielen tutkimus on pitkään kulkenut varsinaisen kielentutkimisen sivujuonteena. Tilanne on ollut toinen kielissä, joita ovat tutkineet muut kuin omat syntyperäisen kielenpuhujat ja joilla ei ole aina edes olemassa kirjallista normia. Niiden kohdalla puhuttu kieli on ollut kuvauksen lähtökohta – kun muutakaan mahdollisuutta ei ole.

Venäjä kuuluu luonnollisesti paljon tutkittuihin vahvan kirjallisen tradition omaaviin suuriin kielisiin, joita ovat tutkineet enimmäkseen äidinkielliset kielenpuhujat. Toki muutkin lingvistit ovat tuoneet tärkeän panoksensa venäjän kielen tutkimukseen, mutta määrällisesti he edustavat pientä vähemmistöä. Näin ollen venäjänkin tutkimuksessa kielioppien ja sanakirjojen heijastama traditio on nojautunut pääosin kielitajun oikeellisuuskriteeriin eikä niinkään kielelliseen tuotokseen. Tosin tästä on ollut yksi merkittävä poikkeus. Venäläisessä tutkimustraditiossa merkittävillä kirjailijoilla (*priznannyje pisateli*), sellaisilla kuin Puškin ja Tolstoi, on ollut erityisasema. Heidän kirjallisen tuotantonsa on katsottu heijastavan esimerkillistä ”oikeaa kieltä”, joka sopii myös kielioppien ja sanakirjojen malliksi. Venäläisessä lingvistiikassa on toki ollut kiinnostusta myös aidon puhutun kielen tutkimukseen, mutta se on ollut lähinnä sivujuonne valtavirran ulkopuolella. Käymme seuraavassa läpi joitakin sen piirteitä.

Venäjällä, kuten monissa muissakin maissa, puhutun kielen varhaisimmat tutkimukset koskevat **murteita**. Muiden maiden tavoin murteista on tutkittu erityisesti foneettisia ja leksikaalisia piirteitä; syntaktisten ilmiöiden tutkimus on ollut vähäistä, vielä marginaalisempaa on ollut murreaineistoihin perustuva keskusteluntutkimus. Venäjän murrearkistot sisältävät tuhansia äänitteitä ja satoja tuhansia kortteja, joille on kirjattu autenttisia esimerkkejä eri murteenpuhujien tuotoksista. Kohteena on ollut aito kieli sellaisena kuin kansa sitä on käyttänyt. Tosin tutkijat ovat joskus hieman peukaloineet aineistoa, jos se ei ole heijastanut riittävän hyvin käsitystä kyseisen murteen ”oikeista” piirteistä. Tällaista korjailua murreaineistoihin on harrastettu laajasti muuallakin. Sen takana on ajatus, että on olemassa yhdenmukainen murre vähän samaan tapaan kuin kodifioitu kirjakielikin. Murretutkimusta tehdään edelleen Venäjällä. Kohta on ilmestymässä Leonid Kasatkinin johdolla uusi perusteellinen murrekar-

tasto. Murteiden käyttämiseen julkisessa puheessa suhtaudutaan Venäjällä kielteisemmin kuin Suomessa: sen katsotaan osoittavan puhujan oppimattomuutta. Kiintoisa piirre venäläisen murretutkimuksen käsitteistössä on sanan *govor* (puhetapa) käyttö. Se vastaa suunnilleen käsitettä ”alamurre”; varsinaisista murteista käytetään ilmaisua dialekt tai *narešije*.

Toinen linja venäläisessä puheentutkimuksessa on **kaupunkikielen** (*jazyk goroda*) tutkimus. Sen aloitti 1920-luvulla Boris Larin. Kaiken kaikkiaan neuvostovalan alussa kielitieteellä oli vahva rooli yhteiskunnallisessa päätöksenteossa. Lingvistit kutsuttiin pohtimaan nuoren valtion tärkeintä kysymystä: miten kertoa kansalle uudesta yhteiskuntajärjestyksestä niin että kaikki ymmärtävät? Vähän Larinin jälkeen aloitti kirjallisen toimintansa Mihail Bahtin (kirjoitetaan englannin kielessä Bakhtin), josta on tullut englanninkielisten käännösten kautta aikamme siteeratuimpia tutkijoita. Vaikka Bahtinin dialogisuus- ja polyfonisuus käsitteisiin viitataan paljon lingvistikissa töissä ja hänen genre-käsitteistöä voidaan hyvin käyttää puheentutkimuksessa, häntä ei voida pitää varsinaisesti kommunikaation tutkijana; hän oli kielifilosofi ja kirjallisuustieteen teoreetikko. Kuvaavaa on, että tällä keskusteluanalytikkojenkin suosimalla tutkijalla ei ole julkaisuissaan yhtään esimerkkiä aidosta kielimateriaalista.

Puhutun kielen tutkimus jäi välillä vähäisemmälle huomiolle osittain sen vuoksi, että dogmaattinen Marrin kehittämä vulgaari sosiolingvistiikka sai ylivallan. Puhuttua kieltä alettiin laajemmin tutkia vasta 1970-luvulla. Näkyvin tutkijajoukko toimii Venäjän tiedeakatemiassa Helsingin yliopistossakin kaksi vuotta työskennelleen Jelena Zemskajan johdolla. Hänen ryhmänsä julkaisi ensimmäisen laajan puhutun kielen tekstikokoelman vuonna 1978. Siihen on koottu intelligentsijan edustajien aamiaispöytäkeskusteluja. Tässä on olennainen ero verrattuna suomalaisen keskustelututkimuksen alkumetreihin. Meillähän ensimmäinen laaja materiaali koostui alkoholistien keskusteluista. Venäläisessä kielentutkimustraditiossa on systemaattisesti erotettu kaksi kielenpuhujien ryhmää: kirjakieltä ja arkikieltä (prostoretšije) puhuvat. Ylempään kastiin kuulumisen muodollisena edellytyksenä on se, että 1) venäjän kieli on ensimmäinen kieli, 2) puhuja on syntynyt ja asuu kaupungissa, 3) hänellä on vähintään keskiasteen koulutus. Myöhemmin Zemskaja ja hänen oppilaansa Kitaigorodskaja ja Rozanova ovat tutkineet myös arkikieltä mm. torikeskusteluja. Suuria puhekielen korpuksia ei vielä ole, vaan useat tutkijat käyttävät edelleen muistiinpanotekniikkaa. Venäjän kansallinen kielikorpus (www.ruscorpora.ru) sisältää jonkin verran myös puhuttua kieltä, joka on litteroitu varsin karkealla tasolla. Mielenkiintoisia uusia materiaaleja ilmestyy kaiken aikaa. Hiljattain julkaistiin kirja (liitteenä on CD-ROM), jossa on koululaisten suullisia kertomuksia unistaan.

Zemskajan ohella keskeisiä nimiä puhutun kielen tutkimuksessa ovat olleet Olga Lapteva (Puškin-instituutti, Moskova) ja Olga Sirotinina (Saratovin yliopisto). Kiinnostavin osa tutkijoiden huomioista liittyy lauseoppiin ja käsitteeseen ”nominaatio” (nimeäminen). Erityisesti Zemskaja on kiinnittänyt huomiota siihen, että puhutussa kielessä lauserakenteet ja sanajärjestys noudattavat hyvin erilaista logiikkaa kuin kirjoitetussa kielessä, johon kieliopissa esitetyt kuvaukset perustuvat. Hän korosti, että kyse ei ole puhekielen ”huonoudesta” normitettuaan kieleen verrattuna, vaan puhutun kielen omista lainalaisuuksista. Tämän hetken käsityksen mukaan väite on triviaali, mutta tuohon aikaa se ole melkein pä vallankumouksellinen. Nominatsija-käsitteen puitteissa tarkastellaan muun muassa venäjän puhutulle kielelle tyypillistä tapaa ilmaista henkilö kuvaamalla hänen ominaisuuksiaan, esimerkiksi venäläinen voi kysyä *V krasnom platje uže usla?* (sananmuk. ”Punaisessa puvussa jo lähti?”). Suomalainen sanoisi vastaavassa tilanteessa ehkä: *Onkse punapukuinen nainen jo lähteny?*

Kaupungin kieli -käsitteen alla on tehty myös monenlaista muuta tutkimusta. Kasvava kiinnostusta on osoitettu mm. kaupunkien omiin kielivariantteihin. Taustalla on perinteinen käsitys joidenkin fonettisten ja sanastollisten piirteiden eroista moskovaalaisten ja pietarilaisten puheessa. Erityisesti neuvostoajana, kun jonotuskulttuuri eli kulta-aikaansa, jonon päähän tulevalle oli tapana kysyä, kuka on (jonossa) viimeinen. Pietarissa (Leningradissa) tässä yhteydessä käytettiin sanaa *kraini* (laitimmainen) ja Moskovassa *posledni* (viimeinen).

Tärkeä ja kasvava suuntaus puhutun kielen tutkimuksessa on **diasporavenäjän** tutkimus. Tällä käsitteellä tarkoitetaan yleensä Venäjältä kauemmaksi muuttaneiden kieltä. ”Lähiulko- mailla” (*bližneje zarubežje*) eli entisissä neuvostotasavalloissa asuvien kielimuotokin toki kiinnostaa, mutta silloin kysymyksenasettelu on erilainen: väitellään siitä onko niissä syntymässä tai jo syntynyt oma venäjän kielen varianttinsa, Viron venäjä, Kazakstanin venäjä jne. Sama pohdinta koskee Dagestanissa käytettävää venäjän kieltä, joka on sekä joidenkin äidinkieli että yleinen *lingua franca*.

Entisen Neuvostoliiton ulkopuolella asuu tätä nykyä viitisen miljoonaa venäjää äidinkielenään puhuvaa. Osalla heistä, kuten Alaskan venäläisillä, on pitkä historia vieraalla maalla. He ovat asuneet jo 150 vuotta Ninilchikissä säilyttäen kielimuodon, jota Andrei Kibrik pitää venäjän kielen murteena, vaikka morfologia on voimakkaasti redusoitunut. Diasporavenäjän tutkimuksessa suosittuja kohteita ovat kuitenkin kielimuodot, jotka muistuttavat paljon enemmän nykyvenäjää. Tällaisissa tutkimuksissa käytetään usein idiolektista lähestymistapaa, jossa piirretään puhujan **kielimuotokuva** (*jazykovoi portret*). Se perustuu haastatteluun, jossa informantti kertoo elämänvaiheistaan kommentoiden myös kielitaustaansa. Analyysissa otetaan huomioon sekä kertomuksen sisältö että suullisen esityksen kielelliset piirteet. Ulkovenäläisten tutkimuksissa metodia ovat käyttäneet muun muassa Jelena Zemskaja, Natalia Golubeva-Mantkina ja Maria Glovinskaja. Lähestymistavan teoreettisena taustana on Juri Karaulovin kehittämä ”kielipersonan” (*jazykovaja ličnost*) käsite.

Alaskan venäläisten ohella mielenkiintoisen erityisryhmän diasporapuhujien joukossa muodostavat vanhauskoiset (*staroobradtsy, starovery*), joita on erikokoisia ryhmiä ympäri maapalloa (mm. Oregonissa USA:ssa, Brasiliassa, Romaniassa ja Etelä-Virossa). Vainottuna ja syrjittynä ryhmänä he ovat hakeutuneet kauaksi väestökeskuksista. Tällä tavoin he ovat kyenneet säilyttämään jo lähes puolivuosituhatta dogmaattisen uskonnollisen oppinsa ohella myös hyvin arkaaisen venäjän kielen. Heidän puheessaan esiintyy vielä muun muassa refleksiiviverbien esiaastetta, jossa nykykielessä verbiin enklittisesti liittyvä *-sja* on edelleen subjektiin yhteydessä oleva erillinen sana.

Vielä kauemmaksi standardikielestä sijoittuvat erilaiset sekakielet. Venäjä on yhtenä osapuolena monissa **pidginkielissä**. Jo 1920-luvulla kuvattiin *russenorsk*, jonka avulla norjalaiset kalastajat keskustelivat venäläisten kauppiaiden kanssa. Erilaisia Siperiassa käytettyjä kiinavenäjä-pidginvariantteja on myös analysoitu, samoin kuin Taimyrin pidgin, joka toimi *lingua franca* Jenisein rantamilla asuneiden kansojen keskuudessa. Hiljattain Pehvalskaja on dokumentoinut myös ”Tikkurila-pidginin”, jota käyttivät kanssakäymisessään suomalaiset vanhojen jääkaappien myyjät ja heidän venäläiset asiakkaansa. Erikoisia kielimuotoja ovat myös valkovenäjän ja venäjän välimuoto *trasjanka* ja vastaava ukraina-venäjä sekakieli *suržik*, joita on jonkin verran tutkittu.

Venäjällä on viime vuosina ilmestynyt kymmenittäin opaskirjoja ja tieteellisiä kuvauksia, joiden alana on laajasti ottaen **kulttuurienvälinen** viestintä, tekijöinä mm. Krasnyh, Gudkov,

Prohorov, Leontovitš, Vladimirova, Privalova, Ter-Minasova. Kaksi ensin mainittua tarkastelee ilmiötä lähinnä psykolingvistiikan kannalta, muilla tärkeimpänä näkökulmana on kulttuurieroista johtuvat ongelmat kommunikaatiossa. Kaikkein systemaattisimman kuvausmallin on kehittänyt Iosif Sternin, joka käyttää käsitettä ”kommunikatiivinen käyttäytyminen” (*kommunikativnoje povedenije*). Siinä on määritelty kymmeniä kriteereitä, joiden avulla voidaan konkretisoida eri kulttuureissa havaittavia puhetapojen eroja.

Onko sitten Venäjällä tutkimusta, joka vastaisi suomalaista puheen tutkimuksen pääsuuntausta, **keskustelunanalyysiä** tarkkoine litterointeineen ja dialogien syväanalyysineen? On, mutta sen suhteellinen osuus on pienempi ja metodit vähemmän puhdasoppisia kuin läntisessä tutkimuksessa. Yleensä alan oppikirjoissa (esim. Makarov) puhutaan keskustelunanalyysin sijasta diskurssianalyysistä (venäjäksi nasevasti: *diskurs-analiz*), vaikka tarkoitetaan lähinnä sitä lähestymistapaa, jota meillä kutsutaan keskustelunanalyysiksi. Tutkimusraporteissa näkee kuitenkin harvoin meikäläisille tutkimuksille tyypillisiä laajoja otteita aidoista dialogeista, toki sellaisiakin on muun muassa Andrei Kibrikilla ja Vera Podlesskajalla. Sen sijaan tyypillisempää on puhestrategioiden ja taktiikoiden analyysi, joita ovat tehneet mm. Issers, Kostomarov ja Vereštšagin. Vadim Dementjev on kuvannut kiinnostavasti erilaisia epäsuoria puhetapoja. Pertti Haddingtonin teemaa, autokeskusteluja, on puolestaan tutkinut Anna Zanadvorova.

Vielä muutama sana venäjän puhuttuun kieleen kohdistuvasta **läntisestä tutkimuksesta**. Kansainvälisesti merkittävin tutkija lienee itävaltalainen Renata Ratmayr, joka on kuvannut erilaisia puhutun venäjän kielen ilmiöitä usein vertaillen niitä saksaan. Tunnetuin hänen tutkimuksensa käsittelee anteeksipyytämisen pragmatiikkaa. **Suomessa** on tehty melko paljon tutkimuksia, joissa käsitellään sekä kielellisesti että kielisosiaalisesti Suomessa asuvien venäläisten kieltä. Tällaisia ovat muun muassa Larisa Leisiön väitöskirja vuodelta 2001, Marja Leinosen ja Natalia Bashmakovan lukuisat julkaisut sekä Ekaterina Protassovan monet artikkelit ja monografia suomenvenäläisistä (*fennorossy*) (2004). Marja Leinosen toimittama artikkelikokoelma vuodelta 2004 käsittelee eri näkökulmista venäläisten puhutun kielen piirteitä haastattelu-materiaalin perusteella.

Tässä Puhe ja kieli -lehden teemanumerossa esitellään viime aikoina **Helsingin yliopistossa** tehtyjä tutkimuksia, jotka kohdistuvat puhuttuun venäjään. Kaikki alkuperäistutkimukset ovat venäjänkielisiä. Siksi on perusteltua esitellä tutkimustuloksia myös suomen kielellä. Pirkko Paukkerin väitöskirjassa analysoitiin vastaanottajan (kuuntelijan) toimintaa spontaanissa venäjänkielisessä keskustelussa. Pääasiallisen huomion kohteena olivat *da, nu ja tak* -vastaukset silloin, kun niiden avulla reagoitiin pääpuhujan kehitteillä olevaa vuoroon. Tutkimusaineisto sisälsi seitsemän tuntia spontaania, ääni- ja/tai videonauhoitettua venäjänkielistä keskustelua. Työ on urauurtava venäjänkielisen puheen tutkimuksen traditiossa.

Pro gradu -tutkielmien tasolla on tutkittu venäläisiä tv-ohjelmia monesta eri näkökulmasta. Hanna Rinne tutki gradussaan ”tauon täyttäjiä”, siis muminaa, epämääräistä ääntelyä ja muita keinoja, joilla puhuja täyttää puheen tauot. Jotkut äidinkielliset venäläiset ovat ihmetelleet aihetta ja kyseenalaistaneet sen mielekkyyden. He kysyvät, miksi tutkia ”huonoa” puhetta, sellaisia piirteitä joita ei pitäisi olla kunnan puheessa lainkaan. Tällainen asenne ei ole täysin vieras Suomessakaan. Tutkijan tehtävänä on kuitenkin tutkia kaikkia olemassa olevia ilmiöitä sellaisena kuin ne esiintyvät ottamatta kantaa niiden suotavuuteen. Jos yhteiskuntatieteilijöillä olisi arvottava asenne tutkimuskohteisiinsa, he eivät voisi tutkia rikollisuutta eivätkä politiikan varjopuolia. On lisäksi huomattava, että kyseiset verbaaliset keinot eivät ole turhia vaan niillä

on myös oma funktionsa puheessa. Merja Pikkarainen on hyödyntänyt samaa tv-materiaalia tutkiessaan keskustelun osallistujien institutionaalisia rooleja (mitä voi tehdä juontaja, mitä asiantuntija ja mitä yleisön edustaja).

Edellä mainittujen töiden ohella on syytä mainita Olga Khanova pro gradu -tutkielma, jossa analysoidaan Bez kompleksov-televisio-ohjelmassa käytettäviä manipulatiivisia strategioita ja taktiikoita. Eiva Airaksisen työn materiaalina oli suuri määrä tv-mainoksia, näkökulmana oli seksimin esiintyminen niissä: mitä tekevät mainosten miehet ja mitä naiset – ja mitä he eivät tee.

Uusia uria aukoi myös Ilona Sammalkorven gradu, jossa analysoitiin suomalaisen virkailijan ja venäläisen asiakkaan keskustelua työvoimatoimistossa. Tavoitteena oli selvittää, mitkä seikat aiheuttavat väärinymmärryksiä (*kommunikativnaja neudatša*). Ilona oli itse tuo suomalainen virkailija. Tutkimuksen käytännön merkityksestä kertoo se, että se julkaistiin myöhemmin Siirtolaisinstituutin kotisivulla.

Vielä on mainittava suomalaisten tuore panos venäläiseen murrettutkimukseen. Joulukuussa 2009 oli väitöstilaisuus, jossa Jouni Vaahtera puolusti menestyksellisesti väitöskirjaansa Vologdan alueen murteiden (*govor*) vokalismista.

Arto Mustajoki & Ekaterina Protassova